

אשר גרוסברג

תחומיה המקודשים של ירושלים

ראשי פרקים

- א. התנאים לקידוש העיר ואימתי קודשה ירושלים לראשונה
- ב. תחומי העיר בימי דוד ושלמה
- ג. תוספת לעיר לאחר ימי דוד ושלמה
- ד. האם קודשה התוספת לעיר מימי בית ראשון
- ה. החלקים שנוספו לעיר בימי בית שני
- ו. קדושתן של התוספות לעיר מימי בית שני
- ז. בית פאג'י שבירושלים
- ח. סיכום

לאיתור תחומיה המקודשים של ירושלים השלכות על כמה הלכות הנוהגות היום: אין פודים מעשר שני בירושלים בזמן הזה; אין מלינים את המת בירושלים (אף לכבודו), אין קוברים בעיר, אין להכניס מת או עצמות לעיר ואף אין להעבירם בתוך העיר (כגון להעבירם ממערב העיר לקבורה בהר הזיתים); אין לקיים קברים בירושלים ויש לפנותם; ולשיטת הרמב"ם ש"מקדש" הוא ירושלים, נטילת לולב בירושלים כל שבעה היא מהתורה (וראה ירושלמי סוכה פ"ג הי"א; ראש השנה פ"ד ה"ג), ולכך השלכות על כמה הלכות. יש גם חשיבות לאיתור חומות ירושלים מימות יהושע בן-נון (או מסוף ימי בית ראשון) לצורך קביעת יום הפורים ב"סמוך ונראה" לעיר.

בחפירות הארכיאולוגיות שנעשו בירושלים מאז אמצע המאה הקודמת נמצאו ממצאים רבים המסייעים לנו לדעת מה היו תחומי ירושלים בתקופות השונות ומה היה תוואי חומותיה. נוספה להם בשנים האחרונות גילויה של חומה במדרון המזרחי של "עיר דוד", שלא היתה ידועה קודם. הימצאותה של חומה זו ושכונת מגורים בין שתי החומות מסייעת להבנתם של כמה פסוקים בתנ"ך הקשורים לבניית חומות ירושלים, ושל כמה מדברי חז"ל העוסקים בקדושתה של ירושלים, שרבים התחבטו בהבנתם. במאמר זה ננסה להבהיר את מקורות חז"ל העוסקים בחלקי העיר השונים - אלו שחלה בהם קדושת העיר ואלו שאין קדושת העיר חלה עליהם - וננסה לאתר את מקומם. לכך כמובן השלכות להלכה ולמעשה בנושאים שנזכרו לעיל.

א. התנאים לקידוש העיר ואימתי קודשה ירושלים לראשונה

המשנה במסכת שבועות (ב,ב) מפרטת את הדברים הנדרשים לקידוש העיר והעזרות: "אחד הנכנס לעזרה ואחד הנכנס לתוספת העזרה, שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר. ובית דין מהלכין ושתי תודות אחריהם, וכל ישראל אחריהם; הפנימית נאכלת והחיצונה נשרפת. וכל שלא נעשה בכל אלו, הנכנס לשם - אין חייבין עליה."

הגמרא בשבועות טז, א דנה בדברים הנדרשים לקידוש העיר והעזרות. בין הדברים המנויים במשנה נכללים כמה שלא היו קיימים בימי בית שני - מלך מבית דוד (ראה רמב"ם ה' מלכים א, י), נביא (שהיה רק בימי שיבת ציון) ואורים ותומים. לכן, אם לצורך קידוש העיר יש צורך ב"כל אלו" הנמנים במשנה ולא רק בחלקם ("באחת מכל אלו"), הרי שבימי הבית השני לא היה ניתן להחיל את קדושת ירושלים על חלקים שנוספו לעיר. מאידך גיסא, בספר נחמיה (פרק יב) מסופר על חנוכת החומה וקידושה, ומטקס זה אף לומדים את פרטי טקס קידוש העיר.¹ על כך משיב רב הונא שטקס זה היה סמלי - "זכר בעלמא" - שכן "קדושה ראשונה קידשה לשעתה, וקידשה לעתיד לבא". לפיו מסבירה הגמ' כיצד התקיימו כל התנאים הנדרשים לקידוש העיר והמקדש בימי דוד ושלמה, אשר היו הראשונים שקידשו.² לדעה השנייה, שדי "באחת מכל אלו" שמנויים במשנה (וראה מכות כד, א; סנהדרין פא, א), אומר רב נחמן שאכן מעשה עזרא קידש את העיר, שכן "קדושה ראשונה קידשה לשעתה, ולא קידשה לעתיד לבא".

בתוספתא (סנהדרין ג, ב) [מהדורת צוקרמנדל, ג, ד - עמ' 418] מובאים דברי אבא שאול על מנהגם של "חברים" בירושלים (ראה להלן, פרק ג), ומדבריו מביאה הגמרא בשבועות ראייה לדעת רב הונא. כדעת רב הונא, ש"קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא", מכריעות סוגיות רבות בש"ס,³ והרמב"ם פסק כך בהל' בית הבחירה ו, יד: "כל מקום שלא נעשה בכל אלו וכסדר הזה אין קדוש גמור. וזה שעשה עזרא שתי תודות - זכרון הוא שעשה; לא במעשיו נתקדש המקום, שלא היה שם לא מלך ולא אורים ותומים. ובמה נתקדשה? - בקדושה ראשונה שקדשה שלמה, שהוא קידש העזרה וירושלים לשעתן וקידשן לעתיד לבא".

1. ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ג; שבועות פ"ב ה"ב; בבלי, שבועות טז, א-ב.
2. על קיום כל התנאים לקידוש העיר ראה בירושלמי שבהערה הקודמת, וראה גם בבלי סנהדרין טז, ב; שבועות יד, ב - טו, א. לפי הירושלמי דוד הוא שקידש את העיר. ראה גם ברכות מח, ב, לגבי נוסח ברכת המזון והזכרת "מלכות בית דוד" ב"בונה ירושלים", וברש"י בד"ה ומלכות בית דוד בבונה ירושלים: "שעל ידו נתקדשה ירושלים". על קידוש המקדש על ידי דוד ראה זבחים כד, א: "כי קדיש דוד רצפה עליונה קדיש או דילמא...". וראה שם ברש"י ד"ה הואיל: "שהרי דוד קידשה בשתי תודות", ובתוס' ד"ה הואיל: "ואע"ג דשלמה בנה הבית דוד קידשה". ראה גם שם יד, א בתוס' בסוף ד"ה הגייה תוך עזרה. ראה גם בשבועות טז, א ברש"י ד"ה רב הונא: "...קסבר קדושה ראשונה דדוד ושלמה לא בטלה...". על קידוש שלמה ראה מלכים א ח, סד, ובדברי הימים ב ז, ז, שם נאמר ששלמה קידש "את תוך החצר" - קידוש החצר בקדושת המזבח כדי שניתן יהיה להקריב בה ולא רק על גבי המזבח, אשר לא יכול היה להכיל את כל הקרבנות (ראה דעת ר' יהודה בזבחים נט, א-ב). ראה גם בתוס' שבועות טו, א ד"ה אין עזרה מתקדשת: "והא בסוכות היה הקידוש בימי שלמה...". הרמב"ם כותב בהל' בית הבחירה ו, יד: "ובמה נתקדשה בקדושה שנייה שקידשה שלמה, שהוא קידש העזרה וירושלים...". לנושא זה - מי קידש את ירושלים ומתי - ראה בספרו של הרב י"מ טוקצינסקי, עיר הקדש והמקדש ח"א א, ג - "הקידוש על ידי דוד ושלמה" - שם (עמ' כב) הוא כותב כי "דוד קידש קדושת המקום ושלמה קדושת המחיצות", וגם ירושלים "נתקדשה תחילה על ידי דוד קדושת המקום ואח"כ על ידי שלמה בבנותו את חומותיה קדושת המחיצות" - לאכילת קודשים קלים ומעשר שני (שם, עמ' כג). ראה עוד שם ח"ב פ"ב - "מי קידש את ירושלים ומתי" (עמ' טז-יח) - שם הוא מוסיף, "שירושלים נתקדשה בזמן שנתקדש הבית". וראה חזון-יחזקאל על התוספתא סנהדרין ג, ב, שדוד "קידש המקום שיהא ראוי להיות בקדושת עזרה, אבל בקדושת שכינה לא נתקדשה עד שבנה שלמה את המקדש, ושכינה לא שרתה עד שנגמר בית המקדש, כדכתיב בקרא (שמות כה) 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'. וקדושה זו אינה אלא כדאיתא שם בשבועות 'בעינן קידוש בשעת הבנין', כלומר בשעת גמר הבנין".
3. ראה: ביאור הגר"א יו"ד שלא, ו; ובהרחבה במשפט-כהן לראי"ה קוק צו, ג.

המסקנה מדברים אלה היא, שלצורך החלת קדושת העיר על חלקים שנוספים לה יש צורך במעשה קידוש. ללא טקס, שנערך לפי כל הפרטים שזכורים במשנה, לא חלה על חלקים אלה קדושת ירושלים. לכן, האזורים שנוספו לירושלים בימי הבית השני אינם קדושים בקדושת ירושלים, שכן לא ניתן היה לקדש אותם כנדרש. בהמשך נברר אם תיתכן קדושה חלקית באזורים שנוספו לירושלים בימי בית שני, שבהם אמנם לא ניתן לאכול קודשים קלים ומעשר שני, אך חלות בהם הלכות ירושלים האחרות, כמו איסור הלנת המת ואיסור הקבורה.

- כדי לדעת מהם גבולות תחומיה המקודשים של ירושלים עלינו לברר ארבעה דברים:
- א. מה היו תחומי ירושלים המוקפים בחומה בימי דוד ושלמה?
 - ב. האם נוספו לה בימי הבית הראשון ולאחר ימי דוד ושלמה חלקים שהוקפו בחומה?
 - ג. האם היה מעשה קידוש של החלקים שנוספו בימי בית ראשון, והאם הוא נעשה עם כל הדברים הנדרשים, כמפורט במשנה?
 - ד. מהם המקומות שנוספו בימי הבית השני, עליהם כאמור לא חלה קדושת ירושלים?

ב. תחומי העיר בימי דוד ושלמה

על מלכים שונים נאמר במקרא כי בנו את חומות ירושלים: על דוד נאמר "ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה" (שמו"ב ה, ט); "ויבן העיר מסביב מן המלוא ועד הסביב" (דהי"א יא, ח); וגם שלמה בנה "את חומת ירושלים סביב" (מלכ"א ג, א). מה משמעות הביטוי "סביב" בהקשר זה? ומהו התחום שהקיפו חומות העיר בימי דוד ושלמה?

המקור הקדום ביותר בנוגע לתחומי העיר מימי דוד ושלמה, הוא יוסף בן מתתיהו, שחי בירושלים בסוף ימי בית שני, ואל נכון ידע היכן נאכלו קודשים קלים ומעשר שני. יוסף בן מתתיהו וגם מקורות חז"ל משתמשים לתיאור העיר בימי הבית הראשון בשמות חלקי העיר שרווחו בימי הבית השני - "העיר התחתונה" ו"העיר העליונה".

העיר התחתונה היא הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, המשתפלת מהר הבית דרומה, המכונה היום "עיר דוד" כשם שכונתה גם בימי החשמונאים.⁴ עיר דוד נמצאת מחוץ לחומות העיר העתיקה של היום. תחומיה הם (ראה מפה): במזרח - נחל קדרון; במערב - (בקירוב) הכביש היורד ממגרש החניה שליד שער האשפות ("חניון גבעתי") אל בריכת השילוח; בדרום מסתיימת עיר דוד בצורת משולש שקודקודו הוא הבריכה הסמוכה לבריכת השילוח ונטועה היום עצי פרי שנקראת בְּרֵכַת אֶל חֲמֶרָה; בצפון - כביש העופל העובר משער האשפות לכיוון מזרח. החלק הצפוני של עיר דוד (הנמצא מול מגרש החניה ועד לכביש העופל המקיף את העיר העתיקה) הוא מקום העופל - אזור מצודת העיר שכבש דוד וקראה "מצודת ציון היא עיר דוד" (שמו"ב ה, ז; דהי"א יא, ה). מצפון לעופל נמצא הר הבית. גבעה זו היא אם כן מקומה של "ירושלים היא יבוס" (דהי"א יא, ד), שניתנה לנחלה לשבט בנימין (יהושע יח, כז), אותה כבש דוד מהיבוסים.

4. בספר מקבים א' נקרא מקומה של החקרא הסלווקית, שנבנתה בעיר התחתונה סמוך להר הבית, בשם עיר דוד, וגם בביאור למגילת תענית, כ"ג באייר, מזוהה החקרא עם המצודה שכבש דוד וקראה עיר דוד. נראה שגם אז, כמו היום, קראו לכל העיר התחתונה בשם עיר דוד. הר הבית נזכר בספר מקבים בשם **הר ציון**. גם במקרא משמש השם **הר ציון** בדרך כלל ככינויו של הר הבית, ואילו השם **ציון** בא פעמים רבות כשמה של ירושלים, ולעיתים הוא מתייחס לכל ארץ ישראל. לענייננו אין חשיבות לבדוק האם ניתן להבחין בין ציון לבין ירושלים, שכן, כפי שיובהר בהמשך, ירושלים בימי בית ראשון על כל חלקיה הוקפה בחומה אחת, ולכן כל חלקיה הם באותה דרגת קדושה.

העיר העליונה היא הגבעה המערבית של העיר - הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון של ימינו - ולפי מדרש תדשא זוהי ירושלים שבנחלת שבט יהודה, אותה הם שרפו באש (שופטים א, ח). בין שני חלקי העיר עובר הגיא המרכזי המכונה עמק הטירוֹפּוּיוֹן ("עושי הגבינה") - הגיא היורד משער שכם, עובר בצד הכותל המערבי וממשיך במקומו של שער האשפות (במפלס הרבה יותר נמוך ממפלס השער היום) עד לבריכת השילוח. בעמק זה, כנראה, עבר הגבול שבין השבטים, והמשכו לפי חז"ל בהר הבית - בתוך המזבח - ומשם המשיך להר שבקצהו הצפוני של עמק רפאים (אזור מלון המלך דוד).

בימי הבית השני הגנו על העיר שלוש חומות. שתי הגבעות הנזכרות לעיל הוקפו ב"חומה הראשונה". מצפון הוגנה העיר בשתי חומות נוספות - "החומה השנייה" ו"החומה השלישית". חומות אלו נבנו רק בימי הבית השני, ראה להלן בפרק ה.

להבנת דברי חז"ל בעניין התוספת לעיר, חשוב לדעת מה ידעו בירושלים בימי הבית השני על זמן בנייתן של החומות, ומהי מסורת חז"ל בעניין זה. את בניית "החומה הראשונה" מייחס יוסף בן מתתיהו לדוד ולשלמה, שהקיפו את העיר העליונה בחומה ובכך חיברו אותה עם העיר התחתונה (ואולי זוהי משמעות הפסוק "כעיר שחוברה לה יחדיו" - תהלי' קכב, ג). משמעות הדברים היא שבימי בית שני התייחסו לכל השטח התחום ב"חומה הראשונה" כירושלים המקודשת ובו אכלו קדשים קלים ומעשר שני.

דברים מפורשים על מועד בניית החומה שהקיפה את העיר העליונה כותב יוסף בן מתתיהו בהתייחסו לכיבוש ירושלים בידי דוד: "לאחר שגירש דוד את היבוסים מתוך המצודה בנה וחידש את ירושלים וקרא לה עיר דוד וישב בה כל ימי מלכותו... ודוד ביצר (גם) את העיר העליונה וחבר אליה את המצודה ועשאה גוף אחד ובנה חומה סביב לה ומינה את יואב למפקח על החומות..." (קדמוניות היהודים ז, ג א-ב [65-66]).

על העיר העליונה כותב יוסף בן מתתיהו: "ובגלל חוסנה נקראה, איפוא, על ידי דוד אבי שלמה, הבונה הראשון של המקדש, בשם מצודה, אבל אנחנו קוראים אותה השוק העליון" (מלחמת היהודים ה, ד א [137], תרגום חגי).

דברים דומים על הקפתן של העיר העליונה עם התחתונה בחומה ע"י דוד נמסרו במדרש תדשא (כב - דברים, מהד' עפשטיין, בתוך: מקדמוניות היהודים, וינה תרמ"ז): "אבל ירושלים התחתונה שהיתה בגורל בנימין, לא אבו בני בנימין להורישם, אלא שהיתה עומדת עד ימי דוד... ועוד, זו היא שנלחם בה דוד בשנת שמנה למלכותו... וכשכד אותה דוד התחיל לבנות ירושלים העליונה ועשה חומה בהיקף וסיבב לעליונה ולתחתונה ונעשו שתיהן שם האחד ירושלים, שנאמר: 'ויבן העיר מסביב' (דהיי"א יא, ח).

על מהלכה של החומה הראשונה מוסר יוסף בן מתתיהו פרטים רבים בספרו מלחמת היהודים (ה, ד ב [142-146]), שם הוא גם משייך את החומה לימי דוד ושלמה: "דוד ושלמה והמולכים אחריהם היו עוסקים בעבודה בשמחה". החומה החלה בכותל המערבי של הר הבית, המשיכה מערבה עד למגדל היפיקוס שנמצא ליד שער יפו של היום; פנתה דרומה, הקיפה את הר ציון של היום, ירדה לבריכת השילוח; המשיכה צפונה לאורך הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר והגיעה לחומה המזרחית של הר הבית. קטעים רבים של חומה זו נחשפו בחפירות הארכיאולוגיות וניתן לראותם היום.⁵

5. פרטים על מהלך "החומה הראשונה" של ימי בית שני ראה בערך "ירושלים", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' 640-646.

תוואי חומות העיר בסוף ימי הבית הראשון⁶ חופף את מהלכה של "החומה הראשונה" של ימי בית שני, מלבד בצדה המזרחי של עיר דוד, אשר שם עברה "החומה הראשונה" מעט מערבה מחומת העיר בימי בית ראשון וקרוב יותר לראש המדרון. במזרח עיר דוד נשתמר תוואי החומה הקדום ביותר, עוד מימי האבות והעיר הכנענית והיבוסית, ששימש גם זמן רב בימי הבית הראשון, עד שבמאה השמינית לפנה"ס נבנתה החומה המזרחית מחדש תוך שימוש בחלקים מקו הביצורים של העיר הכנענית והיבוסית, כך שתוואי החומה חופף או סמוך מאוד לחומה הקדומה יותר. את חומת ירושלים מימי בית ראשון במקום זה ניתן לראות היום לאורך של מעל 100 מ', וקטע קטן נוסף ליד המדרגות היורדות אל מעיין הגיחון.

6. פרטים על החומה מימי בית ראשון ראה באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות שבערה הקודמת, עמ' 619, 621, 630 - שער בעופל וביצור בהר ציון.

הממצא הארכיאולוגי של חומות העיר מלמדנו כי לא רק שקיימת זהות בתוואי "החומה הראשונה" מימי בית שני עם תוואי החומה מימי הבית הראשון, אלא שבכמה קטעים שלה משולבים ב"חומה הראשונה" קטעים מחומות העיר מימי הבית הראשון. שילוב כזה ניתן לראות ברובע היהודי ב"מגדל הישראלי", וגם בקרדו. קטע של חומה מימי הבית הראשון המכונה "החומה הרחבה" גלוי היום ברובע היהודי. גם בהר ציון התגלו שרידי הביצור מימי הבית הראשון מתחת ל"חומה הראשונה". ואולם, לפי ממצאים מהרובע היהודי וגם לפי מה שלא נמצא, מסיק המחקר הארכיאולוגי כי ההתיישבות בעיר העליונה היתה במאה השמינית לפנה"ס, ובסופה - בימי חזקיהו - נבנתה החומה שהקיפה את העיר העליונה. אולם, אין לקביעה זו של זמן בניית החומה השלכות לנושא של קדושת ירושלים בחלק זה של העיר, שכן כפי שצינו לעיל, בימי בית שני התייחסו לכל חלקי העיר המוקפים ב"חומה הראשונה" כאל ירושלים של ימי בית ראשון מבלי להבחין בין חלקים שונים בתוך אזור זה, ונראה שבכל אזור זה אכלו קודשים קלים ומעשר שני. את הסיבה לכך נבחר בפרק הבא.

ג. תוספת לעיר לאחר ימי דוד ושלמה

האם ירושלים התפשטה במהלך ימי הבית הראשון מעבר לחומות דוד ושלמה? בתוספתא נאמר כי אכן כך היה:

אבא שאול אומר: שתי בצעין היה בירושלם - התחתונה והעליונה. התחתונה נתקדשה בכל אילו, והעליונה לא קדשה, אלא כשעלו בני הגולה - שלא במלך, שלא באורים, שלא בתומים.

התחתונה שהיתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים [בבבלי: אבל לא מעשר שני]. וחברים: קדשים קלים אבל לא מעשר שני [בבבלי: וחברים אוכלין שם קדשים קלים ומעשר שני].

והעליונה שלא היתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים אבל לא מעשר שני, וחברים [בבבלי: אין אוכלין שם] לא קדשים קלים ולא מעשר שני. ומפני מה לא קידשה? מפני שתורפה של ירושלם משם ונוחה ליכבש משם" (תוספתא, סנהדרין ג, ב [מהדורת צוקרמנדל, ג, ד, עמ' 418]).⁷

התוספתא מוסרת על שני "בצעין" - שני חלקים שהיו בירושלים. אמנם גירסת הגמרא בשבועות (טז, א) היא "בהר המשחה", אך ברור שהגירסה הנכונה היא גירסת התוספתא - "בירושלם", שכן נחל קדרון היה גבול העיר הן בימי הבית הראשון והן בימי הבית השני; והר הזיתים יוחד לקבורת מתים בשתי תקופות אלו, ולכן לא היה אף פעם חלק מהעיר.⁸ אף מקומו של הר הזיתים אינו מתאים לכינוי "תורפה של ירושלים" שניתן בתוספתא

7. לדברי אבא שאול כמה גירסאות במקבילות. ראה: ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ה; בבלי, שבועות טז, א; מגילת תענית, הביאור לד' באלול. גירסת הבבלי בדפוסים היא לפי גירסת התוספתא שבפירוש רש"י בגמ' שבועות, וראה להלן, פרק ד, על הגירסה שנראה שהיתה לפני ר"י מגאש.

8. ראה בהרחבה בספרו של הרב י"מ טוקצינסקי (לעיל, הערה 2), ח"ב פ"ה, עמ' מה-מו. עמדו על כך ר' יהוסף שוורץ בספרו תבואות-הארץ פ"ז (מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס) עמ' שמט - על קבר חולדה (העתקה מספרו פרי תבואה), שם הוא מסתמך על גירסת התוספתא וחוזר בו מדעתו הראשונה לפיה דרום הר הזיתים היה בתוך העיר. כך כתב גם א"מ לונץ בהערה בעמ' שמ - על דעתו הראשונה של ר' יהוסף שוורץ. ראה גם ח' הירשנזון, "שמות הארץ", ירושלים [מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק, בעריכת א"מ לונץ] י (ירושלים תרע"ד), עמ' 196. הרב אביגדר נבנצאל, רבו של הרובע היהודי בירושלים, העירני כי הר הזיתים שימש בחלקו לשריפת פרה אדומה ולא יוחד לקבורות, וגם בשל כך חייב היה להיות מחוץ למחיצת ירושלים.

לחלק "העליונה". כינוי זה מתאים לאזור שמצפון להר הבית ולעיר, שממנו אכן הותקפה ונכבשה העיר מספר פעמים בימי הבית השני.⁹ גירסת הירושלמי היא: "היו שם".

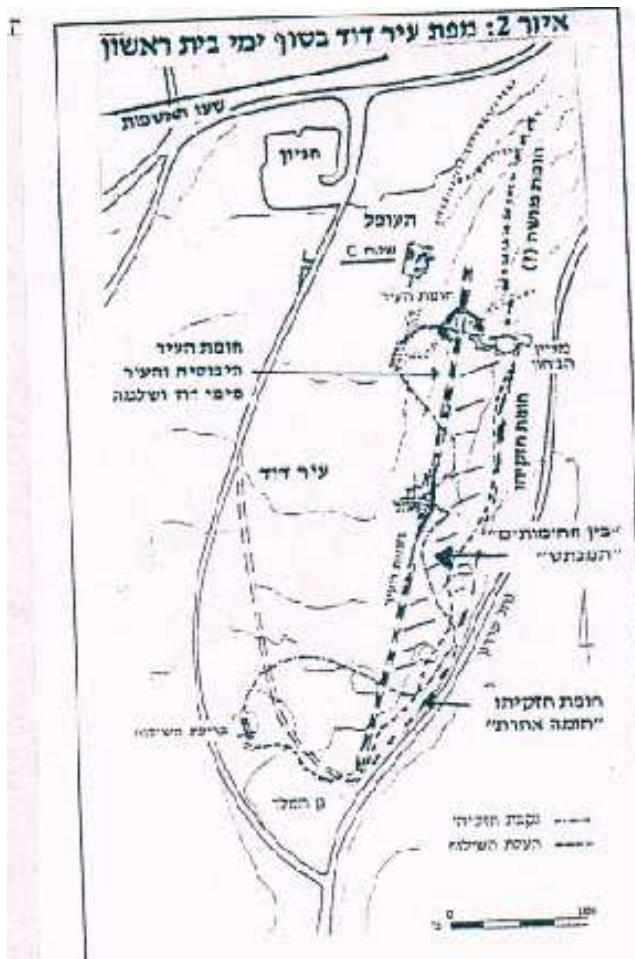
אחד משני ה"בצעים" קודש עם כל הדברים המנויים במשנה (שבועות ב,ב), שנמנים גם ברישא של התוספתא, והוא המכונה "התחתונה". החלק שאינו קדוש בקדושת העיר מכונה "העליונה", והוא קודש בימי בית שני - "כשעלו מן הגולה" - ולפי שחסרו מקצת מהדברים הנדרשים לקידוש העיר, אין הוא קדוש בקדושת העיר. ברור אפוא כי לפי אבא שאול, "התחתונה", שקודשה עם כל הדברים הנדרשים למעשה הקידוש, היא תוספת לעיר מימי בית ראשון, שהוקפה בחומה וקודשה, אחרי ימי דוד ושלמה. כך מסביר רש"י בגמ' שבועות טז,א, בד"ה תחתונה נתקדשה בכל אלו: "שמימי בית ראשון הכניסוה וחיברוה לעיר על ידי חומה אחרת". מתי היה הדבר? והיכן היא אותה תוספת?

כאמור, הדעה המקובלת במחקר הארכיאולוגי סוברת כי בימי דוד ושלמה ירושלים המוקפת חומה היתה רק בעיר דוד, ורק בימי חזקיהו הוקפה הגבעה המערבית, היא העיר העליונה, בחומה. התוספתא אינה סוברת כך, וכפי שכתבנו לעיל, המסורת בירושלים בימי בית שני היתה שדוד ביצר גם את העיר העליונה והקיפה בחומה. גם הכינוי "תחתונה" מעיד על מקום נמוך, ועל כן עלינו לחפש את מקום התוספת לעיר בעיר התחתונה - "עיר דוד". לא ניתן לומר כי כוונת התוספתא היא לעיר העליונה של ירושלים, שכן אם כך הדבר היתה התוספתא משתמשת בכינוי "עליונה" לחלק זה, כשם שהיא מכנה את התוספת מימי בית שני. על כל פנים, כפי שנאמר לעיל, לעניין קדושת העיר העליונה לא יהיה הבדל, גם אם נסבור שהיא הוקפה בחומה לאחר ימי דוד ושלמה, מכיון שנוכל לומר כי כל תוספת לעיר קודשה, כשם שקידשו את "התחתונה". הראיה לכך היא ההתייחסות בימי בית שני לכל חלקי העיר המוקפים ב"חומה הראשונה" כאל ירושלים של ימי בית ראשון, ולכן בכל התחום הזה אכלו קודשים קלים ומעשר שני. למעשה לענייננו אין הבדל בין אם נעשה כך מכיון שדוד ושלמה הם שבנו את החומה (כפי המסורת בימי בית שני וכפי מסורת חז"ל), או מכיון שהחומה נבנתה במהלך ימי בית ראשון ותחומה קודש במעשה קידוש.

חזקיהו ביצר את ירושלים כדי לעמוד בפני צבא סנחריב מלך אשור. הוא שיקם את "כל החומה הפרוצה", חיזק את המגדלים - "ויעל על המגדלות" - ובנה גם חומה חיצונית (קדמית) - "ולחוצה החומה אחרת" (דהיי"ב לב,ה).¹⁰ בדברי ישעיהו הנביא (כב,יא) בקשר להכנות שעשה חזקיהו נזכר לראשונה הכינוי "בין החומותיים", שם נבנה מאגר מים חדש. כינוי זה חוזר בתיאור בריחת צדקיהו מהעיר "דרך **שער בין החומותיים** אשר על גן המלך" (מלכ"ב כה,ד; ירמיה לט,ד; שם נב,ז). גן המלך היה בדרום העיר, ובספר נחמיה הוא נזכר יחד עם בריכת השילוח הסמוכה לו - "ברכת השלח לגן המלך" (נחמיה ג,טו) - והבריכה אף נקראת בריכת המלך (נחמיה יב,יד). הכינוי "בין החומותיים" מעיד אם כן על אזור בדרום העיר שהוגן בחומה נוספת, שנבנתה במהלך ימי בית ראשון. מתי היה הדבר?

9. אנטיוכוס השביעי סידקס צר על ירושלים מצפון בימיו של יוחנן הורקנוס הראשון, בשנים 132-134 לפנה"ס; פומפיוס צר על הר הבית מצפון בשנת 63 לפנה"ס (כניבשו שם קץ למדינת החשמונאים); כיבוש הורדוס, בשנת 37 לפנה"ס, היה מאותו מקום בו צר פומפיוס על העיר, וגם הכיבוש הרומי, בשנת 70, היה מצפון - תחילה נכבש אזור "החומה השלישית" ו"החומה השנייה". על נקודה זו העיר הרב י"מ טוקצניסקי - ראה בהערה הקודמת. הביצור הטבעי ממזרח, מדרום וממערב אכן השפיע על החלטת טיטוס מהיכן לפרוץ לעיר - ראה מלחמת היהודים ה'ו ב [269].

10. כך לפי פיסוק הטעמים, וכך תירגם השבעים ("חומה אחרת קדמית, חיצונית"), וכן בתרגום הארמי ("ומן לברא דשורא שורא חורניתא").

כאמור, בנבואת ישעיהו על חזקיהו שביצר את העיר כדי לעמוד בפי צבא סנחריב, נזכר לראשונה הכינוי "בין החומותיים". על חזקיהו ידוע לנו כי בנה גם "חומה אחרת", חיצונית, ואילו המלכים שקדמו לו ביצרו את ירושלים, אך לא נאמר עליהם כי בנו חומה חדשה. נראה לכן כי ניתן לזהות את "החומה האחרת" שבנה חזקיהו כקו הגנה חיצוני לעיר דוד, עם חומה שהתגלתה בשנים האחרונות במדרון המזרחי של עיר דוד היורד לקדרון, ממזרח לחומת העיר של ראשית ימי הבית הראשון. חומה זו, שעוברת מהגיחון דרומה, הושתתה על הסלע לאורך קו גובה אחיד, שהוא גם מפלס מעיין הגיחון. ההתיישבות באזור שבין החומות מתוארכת לראשית המאה השמינית לפנה"ס. היתה זו התיישבות צפופה, שנמשכה עד סוף המאה השמינית לפנה"ס - ימי חזקיהו.¹¹ החומה עצמה מתוארכת לפי ממצא החרסים לשלהי המאה השמינית לפנה"ס - ימי חזקיהו.¹² מנשה, בנו של חזקיהו, בנה אף הוא חומה נוספת - "חומה חיצונית לעיר

דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים... " (דהיי"ב לג,יד). היתה זו חומה חיצונית - קדמית - שהחלה בגיחון והמשיכה לכיוון צפון - לשער הדגים שהיה בצפון העיר (נחמיה

11. ראה י' שילה, חפירות עיר דוד א, 1978-1982 - דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (Qodem 19), ירושלים תשמ"ד (עברית ואנגלית), עמ' ו-ח, כב; א' דה-גרנט וד"צ אריאל, "הישוב הישראלי מחוץ לחומות בעיר דוד", חידושים בחקר ירושלים ג (תשנ"ח), עמ' 9-12. הם כתבו על בנייה מחוץ לחומה, שכן החומה טרם היתה ידועה אז. ההתיישבות פסקה אולי בעקבות האירועים הקשורים למסע סנחריב בשנת 701 לפנה"ס. גם הרב י"מ טוקצניסקי (לעיל, הערה 2) ח"ב פ"ה, עמ' מח, שיער ש"התחנתונה" התוספה לעיר בימי חזקיהו, והיא קשורה ל"חומה האחרת", אלא שהוא שיער שמקומה בצפון העיר.

12. ראה ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות קו (תשנ"ו), עמ' 139; א' שוקרון ור' רייך, "חומה משלהי ימי הבית הראשון בעיר דוד", חידושים בחקר ירושלים ד (תשנ"ט) עמ' 14-16.

ג,ג; יב,לט). יתכן אפוא שמנשה המשיך את חומת חזקיהו מהגיחון צפונה.¹³ אכן, הנחה זו דורשת ראייה שתימצא רק בחפירה ארכיאולוגית.

ההתיישבות באזור זה, שנוסף לעיר בימי בית ראשון, נמשכה גם בימי בית שני, ובחפירות הארכיאולוגיות נמצאו סירי בישול שלמים בכמה מקומות לאורך צידה המזרחי של החומה, משלהי המאה השנייה לפנה"ס ומהמאה הראשונה לפנה"ס.¹⁴

אזור זה, שמכונה במקרא "בין החומותיים", הוא לדעתנו מקומה של התוספת לירושלים מימי בית ראשון; הוא היה ידוע גם בימי הבית השני, ואליו מתייחסת התוספתא ומכנה אותו "התחתונה". כינוי זה אכן מתאים למקום התוספת, וגם השימוש במלה "בצעין" מתאים לכך. מילה זו מוסברת במילונים התלמודיים מוסף-הערך, ערוך-השלם ויסטרוב) ובמילון בן יהודה במשמעות של מקווה מים לא עמוקים, שמכונסים ועומדים. ואולם, קשה להלום הסבר זה בהקשר שבו נאמרים הדברים לגבי ירושלים. על כן, יש לראות בבצעין חלקים של העיר, כהצעתו של ש' קליין, שבצעה היא חתיכה - מקום בו הקרקע מבוותרת או שקועה.¹⁵ אפשר גם שמקום זה הוא המכונה בנבואת צפניה "המכתש" (צפניה א, יא) - ובמיוחד לפי תרגום יונתן בן עוזיאל, שמתרגם את "הילילו י' שבי המכתש": "איללו דיתבין בנחלון / בנחלא דקדרון". היתה זו שכונה במדרון היורד לקדרון, שמקומה הנמוך העניק לה את השם המקראי מכתש, וגם את הכינוי "התחתונה". נראה שבצפניה יש הקבלה כפולה בין הפסוקים י' וי"א - הגבעות מקבילות לשער הדגים שבצפון העיר, והכוונה לגבעות הפרוזות מצפון לעיר (גבעת ג'רב וגועה), ובצד השני של העיר - בדרום - נמצאים המכתש בדרום-מזרח העיר, והמשנה בדרום-מערב העיר.

מקומה וזמנה של תוספת זו לעיר לפי הממצא הארכיאולוגי תואמים למה שניתן ללמוד מהמקרא, ואף להתייחסות למקום זה בתוספתא. אמנם אפשר שבימי בית שני כינו בשם "תחתונה" את כל המדרון המזרחי של "עיר דוד" שמעבר ל"חומה הראשונה", שכן בניית חומה זו יוחסה לדוד ולשלמה, ולכן ראו את כל האזור שממזרח לחומה כתוספת לעיר - לאחר ימי דוד ושלמה. כיצד אם כן התייחסו חז"ל לחלק זה שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון - האם תוספת זו קודשה או לא?

13. ג' דלמן (G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh 1930, p.124) שיער שחומת מנשה נבנתה מהגיחון צפונה, והיא עברה אפוא ממזרח להר הבית. דלמן קישר חומה זו עם החומה המזרחית של העיר שהתמוטטה בימי יונתן החשמונאי במקום שנקרא קְפִנְתָּה (מקבים א יב,לז) והוא שיקמה. לדעתו, זהו שיבוש של שם המקום הארמי - קְפִלְתָּא - חומה כפולה. ראה בהערות המתרגם שם (א' כהנא), השולל דעה זו, וראה גם י"נ אפשטיין, "קְפִנְתָּא, קְפִנְתָּא", מנחה לדוד (ספר יובל לדי' ילין), ירושלים תרצ"ה, עמ' פג-פו, שסובר שהכוונה לכיפה או קשת. מאידך גיסא, ש' קליין בספרו ארץ יהודה, תל אביב תרצ"ט, עמ' 52, כותב כמו דלמן (מבלי להזכירו), וגם הרב י"מ טוקצינסקי (לעיל, הערה 11, וראה גם שם פ"ט, עמ' סד), קיבל השערה זו, ולכן הוא מזהה את השטח שנתחם בין חומה זו לבין חומת העיר עם המקום שמכונה "בין החומותיים". אנו נקשר להלן דווקא את חומת חזקיהו ל"בין החומותיים", אף שכאמור אפשר שחומת מנשה המשיכה אותה לצפון ויצרה אפוא רצועה צרה וארוכה ממזרח לעיר. בטרם נערכו חפירות ארכיאולוגיות באזור - זוהי השערה בלבד.
14. ראה לעיל, הערה 12. פניה המזרחיים של החומה מכוסים בשפכים עם חרסים מהמאה הראשונה לספירה. על שרידי מבנים באזור זה מימי בית שני, ראה אצל שילה (לעיל הע' 11) עמ' ז.
15. ראה ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 12, וראה שם בהערה 16. בדומה כתבו גם הרב י"מ טוקצינסקי (לעיל, הערה 2) ח"ב פ"ה, עמ' מו, ובי"צ לוריא, פרקי ירושלים - מחקרים בקדמוניות ירושלים ויושביה, ירושלים תש"ס, עמ' 20.

ד. האם קודשה התוספת לעיר מימי בית ראשון

בתוספתא, בה נזכרים שני החלקים שנוספו לירושלים - התחתונה והעליונה - נמסר גם כיצד התנהגו חכמים בחלקים אלו בנוגע לאכילת קודשים קלים ומעשר שני. לפי התוספתא, "חברים" אכלו קודשים קלים ומעשר שני ב"תחתונה", שכן קדושתה היתה "גמורה" - מוחלטת - ולכן היא נחשבה כקדושה באותה דרגת קדושה כמו החלק המקורי של העיר, שהוקף בחומה וקודש בימי דוד ושלמה, אף שהיא נוספה לעיר מאוחר יותר. הסיבה לכך היא, שמקום זה קודש כראוי - "בכל אלו" - בכל הדברים הנדרשים לקידוש העיר, כפי שמפורט במשנה שהובאה לעיל.

"עמי הארץ", לעומת זאת (לפי גירסת רש"י), אכלו מעשר שני רק בחלק הקדום של העיר התחתונה, ולא בחלק שנוסף לה, מכיון שלדעתם לא חלה בו קדושת ירושלים. מאידך גיסא, לפי הגירסה שנראה שהיתה לפני ר"י מגאש (בחיידושי לשבועות טז, א), עמי הארץ נהגו כחכמים ואכלו מעשר שני ב"תחתונה" (כך גם גירסת כ"י וינה בתוספתא, וגירסת הירושלמי).

ה. החלקים שנוספו לעיר בימי בית שני

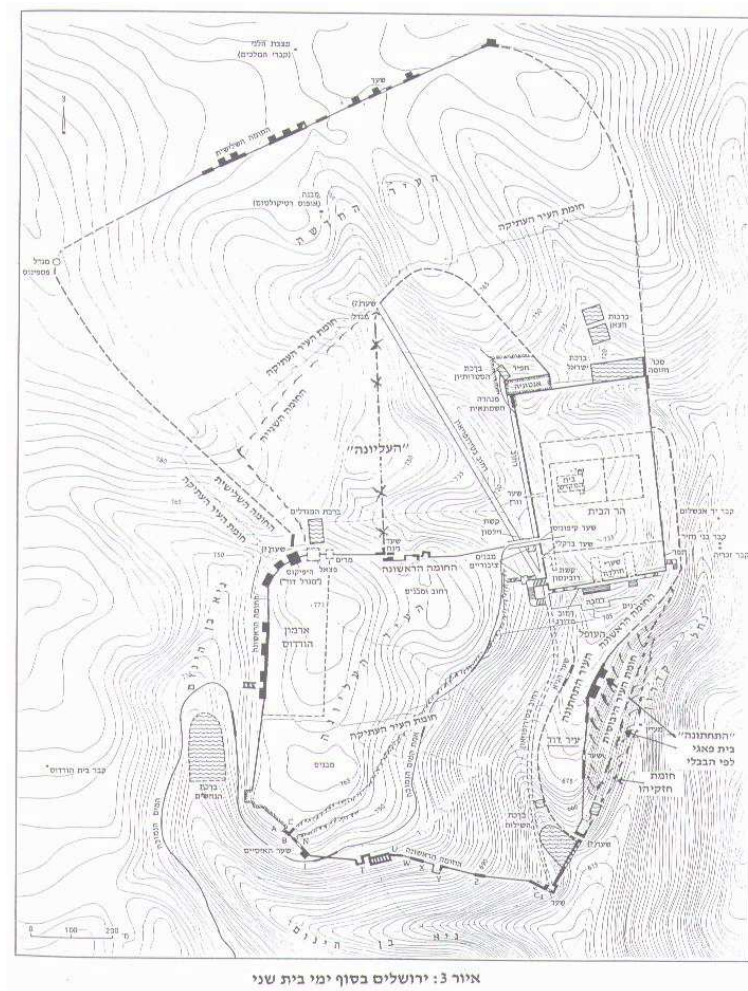
בגמ' (שבועות טז, א) ניתן ביאור לסיפא של דברי אבא שאול בתוספתא: "ומפני מה לא קדושה? שאין מוסיפין על העיר ועל העזרות אלא במלך ונביא ואורים ותומים ובסנהדרין של ע"א ובשתי תודות ובשיר... ולמה הכניסוה? מפני שתורפה של ירושלים היתה ונוחה היא ליכבש משם." לפי התוספתא וההסבר בגמ', "העליונה" היא תוספת לעיר, שלא יכולה היתה להיות מקודשת בקדושת העיר, כיון שבימי בית שני לא היה כל הנדרש לקידוש העיר; אך בניית החומה נעשתה משיקולי ביטחון וללא קשר לקידוש העיר.

שתי חומות התווספו לירושלים בצפון, מעבר לתחומיה בימי בית ראשון, במקום התורפה של העיר: "החומה השנייה", שנבנתה בימי החשמונאים, ו"החומה השלישית" שנבנתה בימי אגריפס הראשון (41-44 לספירה), אך הושלמה רק עם פרוץ המרד ברומאים, בשנת 66, כדי להגן על העיר החדשה.

יוסף בן מתתיהו אינו מוסר כל פרטים על מהלכה של החומה השנייה, למעט נקודת מוצאה - מהחומה הראשונה ליד שער גינת - וסיומה במצודת אנטוניה, שהיתה בפינה הצפונית-מערבית של הר הבית, וכנראה בקרבת פינתה הצפונית-מערבית (מלחמת היהודים ה', ד ב [146]). פרט חשוב אחד הוא נותן בכותבו על ההחלטה על מקום הפריצה של הרומאים לעיר. הקטע המערבי של החומה עבר במקביל לחומה השלישית ובקו גובה מעט יותר גבוה (מלחמת היהודים ה', ו ב [259]). הקטע הצפוני של החומה הגיע כנראה עד לשער שכם.¹⁶ את החומה השנייה מזכיר יוסף בן מתתיהו לראשונה בכותבו על כיבוש

16. פרטים על תוואי החומה ושריד הנחשב כשייך לה בשער שכם, ראה באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות (לעיל, הערה 5, עמ' 654-655). במפות הנפוצות מסומן תוואי הקטע המערבי של החומה בקו מפותל או בקו ישר שעובר באמצע העיר העתיקה. מהלך זה של החומה אינו תואם את דבריו של יוסף בן מתתיהו שלפיו, כאמור, החומה עברה בתוואי יותר מערבי - ראה מ' הקר, "כיצד גדלה ירושלים בתקופה הישראלית", יהודה וירושלים - הכינוס הארצי השנים עשר לדיעת הארץ, בעריכת י' אבירם, ירושלים תשי"ז, מפה בעמ' 177, ועמ' 188-191. הקר מתווה את קו החומה בקו יותר מערבי, בהסתמך על שיקולים טופוגרפיים ואסטרטגיים המשחררים משיקולים תיאולוגיים, שהנחו את רוב החוקרים להתוות את קו החומה השנייה כך שהמקום המקובל במסורת הנוצרית כקברו של אותו האיש יהיה מחוץ לחומה. ראה גם בפירוש האברבנאל לזכריה יד, ט, המאמת את דבריהם של סופרים רומיים שכתבו שאדריאנוס בנה את ירושלים שלא על מקומה הקודם, ממקום קברו של אותו האיש שנמצא בתוך העיר על אף שאין קוברים מתים בירושלים. ואולם כבר

ירושלים בידי הורדוס (37 לפנה"ס), בקדמוניות היהודים יד, טז ב [476], ומכאן שהיא נבנתה קודם לכן - בימי החשמונאים.

על מהלכה של החומה השלישית יש לנו פרטים רבים יותר. יוסף בן מתתיהו כותב על כך בספרו מלחמת היהודים (ה, ד ב-ג [147-161]), וכן התגלו שרידים מהקטע הצפוני של החומה, במרחק של כ-450 מ' מצפון לעיר העתיקה ובאורך כולל של מעל 1,000 מ'.¹⁷

העיר על כך ר' יהוסף שוורץ בתבואות-הארץ (לעיל הע' 8) פ"ז עמ' שמב, שאדרבה, לפי הידוע לנו על ירושלים וחומותיה מקום זה אינו יכול להיות קברו של אותו איש. ראה עוד בצנץ-אליעזר ח"י"ג סי' כב.
 17. פרטים על מהלך החומה והשרידים שהתגלו ממנה ראה באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות (לעיל, הערה 5), עמ' 664-665. ראה גם א"ל סוקניק ולי"א מאיר, חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה, ירושלים תרצ"א. על שם קטעי החומה שנתגלו קרוי היום רחוב החומה השלישית בשם זה. הוא נמצא בתוואי החומה ומחבר את רחוב שבטי ישראל (מתחנת הדלק שבקרבת הצומת עם רחוב מאה שערים) עם כביש מס' 1.

החומה הגיעה בצפון עד קרוב לקבר הלני המלכה (המכונה היום "קברי המלכים"). יוסף בן מתתיהו מוסר גם על נסיבות בנייתה של החומה. היא הקיפה את העיר החדשה של ירושלים, שנקראה בשם בית זיתא (בְּיִזְיָתָא), והחלה להיבנות בימי אגריפס, אחר שהמקום יושב, כדי להגן על יושביו. לאיזו מבין שתי חומות אלו מתייחסת התוספתא?

ו. קדושתן של התוספות לעיר מימי בית שני

התוספתא עוסקת בחלק שנוסף לעיר. המועד שבו קודש מקום זה היה "כשעלו מן הגולה". לכאורה הכוונה לימי שיבת ציון. ואולם, בימי נחמיה, כפי שניתן ללמוד מהתיאור המפורט של בניית החומה, שוקמו חומות העיר מימי הבית הראשון, אך לא הרחיבו את גבולות העיר.¹⁸ על כרחינו הכוונה למועד כלשהו מאוחר יותר בימי בית שני, כפי שמשמע מהתיאור למגילת תענית.

במגילת תענית נזכרים שלושה ימים שנקבעו כימים טובים, שאסורים בהספד ובתענית, וקשורים לבניית חומות ירושלים: יום ט"ז באדר, שבו החלו לבנות את החומה - אך לא נאמר מתי היה הדבר;¹⁹ והימים ז' באייר וד' באלול, שבהם היתה "חנוכת חומת ירושלים". בתיאור למגילה לז' באייר נאמר (לפי נוסח כ"י אוקספורד): "ופעמיים באייר: אחד כשעלו בני הגולה ואחד כש[פר]צוהו מלכי יון וחזרו וגדרוהו...".²⁰ לפי מגילת תענית ערכו טקס מיוחד לחנוכת החומה בימי החשמונאים. טקס זה יכול להיות טקס חנוכתה של "החומה השנייה", שנבנתה באותם ימים, ונראה שלכך מכוונים הדברים שבתוספתא על "העליונה". השטח שנוסף לעיר הוא אכן סמוך לעיר העליונה של ימי הבית השני.

נברר עתה כיצד ראו חז"ל את קדושתן של התוספות לעיר, והאם יש להבחין בין תוספת שלגביה היה מעשה קידוש, אף שלא היו בו כל הדברים הנדרשים לכך, לבין תוספת שהוקפה חומה אך לא היה כל מעשה קידוש ואולי גם לא קידוש בפה (אם אכן נחוץ כזה בעת קידוש שטח), ובין זו האחרונה לבין תוספת ללא חומה וללא קידוש מכל סוג שהוא, כמו שכוונתיה החדשות של ירושלים היום.

בתוספתא הני"ל מוסר אבא שאול על נוהגם של "חברים" בתוספת "העליונה" - זו של ימי הבית השני. נאמר בה, כי "לא היתה קדושתה גמורה", ועל כן (לפי גירסת רש"י בבבלי) "חברים אין אוכלין שם לא קדשים קלים ולא מעשר שיניי". עמי הארץ טעו בדינה של תוספת זו בשל היותה מוקפת חומה, ובכך היא דמתה בעיניהם לעיר של ימי הבית הראשון, שאף היא היתה מוקפת חומה. ואולם, יש להבין מדוע השתמשה

המשך החומה לכיוון מזרח, נחשף מעברו השני של כביש מס' 1, ואבן גדולה השייכת לחומה נראית היום ליד הקונסוליה האמריקאית.

18. ראה בתיאור הסיור הלילי של נחמיה לאורך חומות ירושלים הפרוצות: "ואהי ש' בר בחומ' ית ירושלם אשר הם פרוצים ושעריה אֶפְלו באש" (נחמיה ב, ג), וכאשר נבנתה החומה נאמר (שם ד, א): "כי החלו הפרצים להסתם"; שם ו, א: "ולא נותר בה פֶּרֶץ". כלומר, שוקמה אותה חומה מפורצת מימי בית ראשון. על כך מעידים גם שמות השערים בחומה והתיאור המפורט של קטעי החומה ששוקמו. הפסוקים שלעיל (בנוסף לנימוקים אחרים) גם שוללים את הדעה, שמקובלת על מקצת מהחוקרים, הסוברים שבימי נחמיה הצטמצמה העיר רק לגבעת "עיר דוד".

19. מסתבר שאין זו חומת נחמיה, שבנייתה הסתיימה אחרי 52 ימים, בכ"ה באלול, ואף שדלתותיה הוצבו מאוחר יותר (נחמיה ו, א; ז, א), ואפשר שאז חנכה, לא נאמר מתי היה הדבר.

20. לפי ו' נעם, מגילת תענית והסכוליון - טיבם זמנים ומקורותיהם, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ז, נספח - מהדורה ביקורתית. התיאור למגילה מביא גם את נחמיה ז, א.

התוספתא במלה "גמורה" בהתייחסה לקדושת "העליונה" ולא נאמר בה "העליונה שלא היתה קדושה" וכו'! האם היתה ב"עליונה" קדושה חלקית? ולא יזוה עניין?

המהרי"ט בתשובה (ח"ב יו"ד סי' לו) אכן למד שרק לגבי אכילת קודשים קלים ומעשר שני לא היתה תוספת זו קדושה, שכן רק לאכילת קודשים קלים צריך מלך ונביא ושאר הדברים שמונה המשנה; אך כל עשרת "הדברים שנאמרו בירושלים" (ב"ק פב, ב ועוד) נהגו שם, ובהם איסור הקבורה והלנת המת:

וטעמא, שאע"פ שלא נתקדשה לענין קדשים ומעשר שני, היינו משום דלענין זה בעינן מלך ונביא וכל הנך דקחשיב במתניי. אבל מכל מקום לענין עשר מעלות שבירושלים, דקחשיב בסוף מרובה (ב"ק פב, ב), ההוא תוספת חשיב תוספת ונדון כיוצא בו... ומי"מ לענין מעלות דירושלים... תוספת כעיקר העיר היא, הואיל ונעשה ע"י עולי גולה, ואין מלינין בה את המת כש"כ שאין קוברים שם.

תשובת המהרי"ט נכתבה בקשר לקבר חולדה שמראים אותו בהר הזיתים, בעוד שלפי חז"ל מקומו בירושלים. בתשובה הוא מתייחס לשני הבצעים, שלפי נוסח הבבלי היו בהר הזיתים. הוא מסביר שקברה היה מחוץ לעיר, ונכלל בעיר לאחר מכן, אך לא פינן את קברה בגלל הסיבות שבתוספתא (ע"י גם כפתור-ופרח פ"ו, ושו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרלג). ואולם, כבר כתב ר' יהוסף שוורץ, שלא ניתן לומר שזה אכן קבר חולדה, וקברה כמו גם קברי בית דוד היו בירושלים ולא בהר הזיתים.²¹ כפי שהסברנו לעיל, לא ניתן לומר שהר הזיתים היה חלק מירושלים בימי הבית הראשון או בימי הבית השני.

דברים דומים כתב הראי"ה קוק במשפט-כהן סי' צו סעיף ו. שם הוא מתייחס לתוספת להר הבית ולעזרות, ומביא ראיה מדברי אבא שאול בתוספתא:

הנה למ"ד "בכל אלו תנן" ודאי מסתבר הוא, שאם לא קדשו בכל אלו אלא באחת מכל אלו, עכ"פ קדושה מדרבנן הויה, ואיסורא איכא להכנס בטומאה אל המקום הנוסף בקידוש זה. וראיה לדבר היא מהתוספתא דסנהדרין המובאה בגמ' דשבועות טז, א: "אבא שאול אומר...". - מדאמר שלא היתה קדושתה גמורה, משמע אבל איזו קדושה היתה גם בעליונה, אע"פ שלא נתקדשה בכל אלו. ובודאי כיון שהיתה בה קדושה, אלא שלא היתה הקדושה גמורה, הוה בה קדושה לחומרא, למשל מחיצה לקלוט שלא לפדות מעשר שני הנכנס בה,²² כדין קדושת ירושלים. וה"ה, אם היו מוסיפין באופן כזה על

21. ראה תבואות הארץ (לעיל, הערה 8), "קבר חולדה הנביאה בראש הר הזיתים", עמ' שמח-שנב, ועיין גם בדבריו של הרב י"מ טוקצינסקי (לעיל, הערה 2) ח"ב פי"ב עמ' עט-פא, ובח"ג פי"ג עמ' קפ, שמסכים עם ר' יהוסף שוורץ, שקברה אינו יכול להיות בהר הזיתים. אמנם מלשון התוספתא בבא בתרא א, ז (מהדורת ליברמן, א, יא, עמ' 131-132) משתמע שקברי בית דוד וחולדה היו מחוץ לעיר ונכללו בה רק לאחר שהעיר התרחבה, כדברי המהרי"ט (וראה ב"מצפה שמואל" על התוספתא, אות ז), וכך משתמע גם מאבות דרבי נתן, נוסח א, לה (נב ע"ב), שם נאמר על קברי בית דוד וחולדה הנביאה: "וכשפינו את הקברות מפני מה לא פיננום...". לפי מקורות אלה אפשר שהקברים היו "בין החומותיים" - ב"תחתונה" - על אף שמלשון הכתוב משתמע שמלכי בית דוד נקברו בתוך העיר - "בעיר דוד". לפי האמור בספר נחמיה ג טז, מקום קברי בית דוד הוא ליד החומה המזרחית של עיר דוד, בחלק הדרומי שלה. כך משתמע גם מהחיבור חיי הנביאים (א, א, ח), שם נאמר שקברי המלכים נמצאים בדרום העיר "במזרח ציון". היה מקובל לשייך חיבור זה לרבע הראשון של המאה הראשונה לספירה, אך היום סוברים כי הוא מקור נוצרי מהמאה הרביעית, אך המסורות שבו משקפות כנראה מסורות שהיו מקובלות שנים רבות.

22. הרב אביגדר נבנצאל, רב הרובע היהודי בירושלים, העיר כאן: "צריך עיון, דאיסור פדיון נובע מהיתר אכילה; ואם מדרבנן אוסר שם בפדיון, ודאי מכשילים עמי הארץ לאכול שם".

העזרות, היה נוהג בהוספה איסור להכנס בטומאה, אלא שלא היו חייבין עליה... וכיון שיש בה קדושה, נוהג בהוספה זו כל חומר של קדושה בכל מקום כדינו... ומלשון הרמב"ם (ו, יד), שכתב "וכל שלא נעשה בכל אלו ובסדר הזה אינו קדוש גמור", משמע גם כן שאם לא נעשה בכל אלו, קדוש מיהא הוא בהוספה זו, אלא שאינה קדושה גמורה, וכלשון התוספתא, שבעליונה, שלא נעשית בכל אלו, אין קדושתה גמורה. ונראה פשוט דהוא הדין אם נתקדשה רק על ידי מחיצה ובפה בהסכמת ביי"ד, אע"פ שלא נעשה אפילו באחת מכל אלו, גם כן קדושה יש בה, אלא שאינה קדושה גמורה; ואסור להכנס בה בטומאה, אע"פ שאין חייבין עליה, כדיוק לשון המשנה "אין חייבין עליה" - אבל איסורא איכא.

לפי דברים אלה של המהרי"ט והראי"ה קוק, בתחום החומה השנייה, שכולו היום בחלק הצפוני של העיר העתיקה (אך כאמור, אין בידינו כל פרטים מה היה מהלך החומה, זולת ידיעה כללית על הקטע המערבי שלה), יש לנהוג בקדושה לחומרא, כמו בחלק העיר שמימי הבית הראשון, הקדוש בקדושת העיר. ולכן, אין לפדות שם מעשר שני ואין להלין שם מת ולא לקבור או להעביר מת שם. אשר לתחומי החומה השלישית, שברובם הם היום מצפון לעיר העתיקה ושם עובר גם הכביש המוביל לבית הקברות בהר הזיתים, הרי שלפי הראי"ה קוק, אם היתה הסכמת בית דין להקפת המקום בחומה, וקידשוה בפה אף בלא אחד מהדברים הנמנים במשנה, יש למקום זה קדושה לחומרא,²³ ורק לשכונות החדשות של ירושלים אין כל קדושה.

לפי הממצא הארכיאולוגי נראה, שלגבי קבורת מתים ופינוי קברים נהגו בקדושת העיר בשתי התוספות לעיר, ופינו את הקברים מכל השטחים שנוספו לעיר בצפונה. אמנם לא פינו את קברי המלכים החשמונאים, יוחנן הורקנוס הראשון ואלכסנדר ינאי, שהיו בתחומי החומה השלישית.²⁴

לדעת הרב י"מ טוקצינסקי, "הדברים שנאמרו בירושלים" נוהגים רק לפני מהחומה של ירושלים המקודשת ולא בחלקים שנוספו לעיר בימי הבית השני. בתוספות לעיר לא נוהגים גם הדברים שאינם קשורים לקדושת ירושלים (למעט עגלה ערופה ועיר הנידחת).²⁵

23. הרב אביגדר נבנצאל העירני, שיתכן שעל קדושה זו לא נאמר שקידשה לעתיד לבא, אלא זו פקעה בחורבן.
 24. ראה ע' קלוזר, קברים וקבורה בירושלים בימי בית שני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 145-147, ובסיכום בעמ' 150: "בשטח המוקף בחומה הראשונה לא נמצאו קברים. כך גם בשטח המקובל כמוקף על ידי החומה השנייה. מהעיר שנוספה כשטח בנוי ומוקף [על ידי] החומה השלישית, קרוב לודאי כי פונו הקברים הידועים." על פינוי קברים מימי הבית הראשון בתקופת החשמונאים - בעת בניית החומה הראשונה - ראה ברושי, ברקאי וגיבסון, "כל הקברות מתפנין" - שתי מערות קברים מימי בית ראשון ליד החומה המערבית של ירושלים וטיהורן בימי בית שני", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 17-32 (לתאריך הפינוי ראה שם, עמ' 32). קברים אלו נמצאים למרגלות החומה המערבית ופתחיהם פונים מחוץ לעיר, ולמרות זאת הם פונו. אמנם, מערות הקבורה מימי הבית הראשון, בחצר מנזר סנט אטיין, שבתחומי החומה השלישית, לא פונו. ראה ג' ברקאי ואחרים, "בית הקברות הצפוני של ירושלים בימי בית ראשון", קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 71-76. לא ברור אם פונתה מערת הקבורה מימי בית ראשון שנמצאת בבית הספר שמידט. ראה ג' ברקאי, "שלושה קברים מתקופת הבית הראשון מצפון לשער שכם וזמנו של החפיר הצפוני של ירושלים", קתדרה 83 (ניסן תשנ"ז), עמ' 7-26. על קברי המלכים החשמונאים - ראה מלחמת היהודים ה'ו ב [260]; ה'ו ג [304] ועוד.
 25. ראה בספרו (לעיל, הערה 2) ח"ב פ"ג, עמ' כו-כט; ח"ג פ"א, עמ' טו-יח, וראה בפ"ב עמ' קעא אות ג', שם הוא כותב על העברת מת בכביש שליד שער שכם, על אף שמקום זה נמצא בעיר של ימי בית שני. עיין גם בתשובות הרדב"ז ח"ב סי' תרלג, שכתב שאיסור הלנת המת, העברת עצמות בירושלים וקיום קברים בה, הוא משום טומאה, ועל כן אין הם נוהגים היום, וכבר תמה על כך הרב טוקצינסקי (ח"ג סוף עמ' קפ).

הוא מיישב את לשון הרמב"ם (הל' בית הבחירה ז,ד), שלא אומר "לפנים מחומתה" גם לגבי "הדברים הנאמרים בירושלים". לשיטתו, ניתן לפדות מעשר שני בחלק הצפוני של העיר העתיקה או להעביר מת דרך מקום זה, וגם אין לפנות קברים שנמצאים שם.

כדעתו של הרב י"מ טוקצינסקי משתמע גם מתשובת הרב ש"ז אורבאך בתחומין י' עמ' 139. הוא כתב שירושלים המקודשת היא ירושלים העתיקה, "וכל מה שמחוץ לחומה רק 'נקרא' בשם ירושלים לענין שם העיר בגיטין ובשטרות וכדומה, אבל אין זו ירושלים." הוא מתייחס גם לאיסור הקבורה בירושלים. כלומר, יש רק שתי הבחנות: העיר המקודשת וכנגדה כל מה שמחוץ לה, שאינו בבחינת ירושלים. אין הוא מחלק בין תוספת לעיר מימי הבית הראשון לבין תוספת מימי הבית השני או תוספות מאוחרות יותר (זאת מבלי שנתייחס לזיהוי בתשובה זו של ירושלים המקודשת עם ירושלים העתיקה, שכל דברינו לעיל מיועדים לבירור היכן היא אותה ירושלים המקודשת).

ז. בית פאג'י שבירושלים

מקום בשם בית פג'י היה בקרבת ירושלים, והוא נזכר במקורות תנאיים העוסקים בהלכה המחייבת את עולי הרגל שהביאו את קרבנם ללון בתוך העיר ולא מחוץ לה, ובאלו העוסקים בהלכות הכנת שתי הלחם ולחם הפנים.²⁶

בבבלי נזכר מקום בשם בית פאג'י (הכתיב כמעט תמיד פאג'י, ולעתים פג'י), שהיה בתוך חומות העיר, בקשר לכמה נושאים. המשותף לכולם בהקשר שבו נזכרת בית פאג'י, שעליהם להיעשות בתוך תחומי העיר המקודשים, שהם, כאמור, בתוך חומות העיר של ימי הבית הראשון. בית פאג'י היא אפוא מקום בירושלים בחלק שהוקף בחומה משלו כבר בימי בית ראשון. הנושאים שבהם נזכר בית פאג'י הם:

אכילת קרבן פסח: קרבן פסח נאכל רק בתחומי העיר המקודשים של ירושלים. במשנה (פסחים ח,ו) נאמר, שאין שוחטים את קרבן הפסח עבור מי שיש חשש שלא יוכל לאכול, גם כשהסיבה לחשש היא הימצאותו בבית הסוהר. בגמרא (פסחים צא,א) מבואר, כי כאשר בית הסוהר הוא של גויים והוא נמצא "לפנים מחומת בית פאג'י", מותר לשחוט עבור האסיר את קרבן הפסח, כי יתכן שיהיה אפשר להעביר אליו את הקרבן לבית הסוהר. בית פאג'י נמצאת אפוא לפי הסבר זה בתוך התחום המקודש של ירושלים - בתחומי חומות הבית הראשון - שרק בהם אוכלים קודשים קלים, וראה את פירוש רש"י בד"ה בית פאג'י: "מקום חיצון בירושלים", ובד"ה דמעילי: "דהא לפנים מירושלים הוא".

26. להלן כמה מהמקורות: ספרי במדבר, פיס' קנא (עמ' 196): "הרי שהביא קדשיו מבית פג'י לירושלם, שומע אני יאכלם בירושלם וילך וילן בבית פג'י? ת"ל..."; מדרש תנאים לדברים טז, ח, עמ' 92 (=מדרש הגדול, שם, עמ' שנח), ושם "בית פג'י"; תוספתא, פסחים ח,ד (מהדו' ליברמן, ח,ח, עמ' 185-186) - לגבי פסח שני: "...נכנס ושחט את פסחו בעזרה ויוצא ומספיד את אביו בבית פג'י". לגבי הכנת שתי הלחם ולחם הפנים ראה: משנה, מנחות יא,ב: "רבי שמעון אומר: לעולם הוי רגיל לומר: שתי הלחם ולחם הפנים כשרות בעזרה וכשרות בבית פאג'י." גירסת כת"י קויפמן, פרמה, קמברידג' והרמב"ם היא: "בית פג'י", וכך גם במשנה שבבבלי בכ"י מינכן [95] - כשם הישוב שהיה מחוץ לעיר. רש"י פירש את המשנה (מנחות צה,ב) לפי הבבלי (כפי שיוסבר להלן) "בכל ירושלים", וראה עוד להלן, הערה 29; ספרא, אמור, פרק יח י ("בי פג'י", ובכ"י רומי: "בית פג'י"); תוספתא, מנחות יא,א: "שהיה רבי שמעון אומר: לעולם אל תמנע לומר אחת שתי הלחם ואחת לחם הפנים, כדרך שכשרות בעזרה כך כשרות אבית פאג'י, כדרך שנפסלות בעזרה כן נפסלות אבית פאג'י". ראה גם להלן, הערות 281-287 ואת פי' רבנו חננאל סנהדרין יד, ב, לגבי זקן ממרא, המבאר שמדובר במקום הנמצא מחוץ לירושלים.

מעשר שני: מעשר שני מותר באכילה רק בתוך תחומיה המקודשים של ירושלים. בגמרא (ב"מ ז, א) מסבירים כיצד אפשר שיעבור אדם על האיסור "לא תחוסם שור בדישו" בדישת תבואה של מעשר שני - לדעת רבי יהודה הסובר ש"מעשר שני ממון הדיוט הוא". ההסבר הוא: "כגון שהקדימו בשבלין. ולרבי יהודה, הא בעי חומה? כגון שדש לפניו מחומת בית פאגי." בית פאגי, לפי הסבר זה, נמצאת אם כן בתחומיה המקודשים של ירושלים, וראה את פירוש רש"י בד"ה בית פאגי: "היקף חיצון של ירושלים, שהוסיפו עליו, קרוי בית פאגי".

לחמי תודה: עם קרבן תודה הובאו ארבעים לחמי תודה, שמתקדשים בעת שחיטת הקרבן, ונאכלים במקום בו מותר לאכול את קרבן התודה - בתחום המקודש של ירושלים (משנה, זבחים ה, ו). מסיבה זאת עליהם להיות בזמן שחיטת הקרבן בתוך ירושלים; ואם במועד זה היה הלחם מחוץ לירושלים, הוא לא התקדש: "השוחט את התודה בפנים, ולחמה חוץ לחומה - לא קדש הלחם" (משנה, מנחות ז, ג). בספרי זוטא מביאים בקשר לכך את בית פגי כדוגמא למקום שנמצא מחוץ לירושלים,²⁷ וכך משתמע גם מהתוספתא (מנחות ח, י; מהדורת צוקרמנדל, ח, יח, עמ' 524). לעומת זאת, לפי דברי רבי יוחנן בבבלי (מנחות עח, ב; פסחים סג, ב) - שם מובאת ברייתא בגירסה שונה במקצת מהתוספתא, התומכת בדעת רבי יוחנן - בית פאגי נמצאת בתוך תחומי ירושלים (יש הלומדים מדברי רבי יוחנן כי בית פאגי היתה בהר הבית): "מאי חוץ לחומה? רבי יוחנן אמר: חוץ לחומת בית פאגי, וריש לקיש אמר: חוץ לחומת העזרה... תניא כותיה דרבי יוחנן: השוחט את התודה לפניו ולחמה חוץ לחומת בית פאגי לא קדש הלחם."²⁸ בית פאגי היא אם כן בתוך חומות ירושלים, ומחוץ לה הוא מחוץ לירושלים, וכך פירש רש"י במנחות עח, ב (בכתב יד, שנדפס בש"ס) בד"ה חוץ לחומת בית פאגי: "חוץ לחומת החיצונה בירושלים".²⁹ בירושלמי יומא פ"ו ה"ו נאמר בדברי רבי יוחנן: "חוץ לחומת ירושלים". לפי הירושלמי, שאינו מזכיר כלל את בית פאגי, ניתן לומר שבית פאגי היא הישוב שמחוץ לירושלים, כמו לפי ספרי זוטא והתוספתא. מאידך גיסא, ניתן לומר ש"חוץ לחומת ירושלים" בירושלמי מקביל ל"חוץ לחומת בית פאגי" שבבבלי, ולכן גם לפי הירושלמי בית פאגי היא בתוך ירושלים.

27. ספרי זוטא ו יג (מהדו"ח ח"ש הורוביץ, עמ' 245): "זביחת תודה מעכבת את לחמה, זביחת שני כבשי עצרת מעכבת את לחמן. אימתי? בזמן שהזבח בירושלם והלחם בירושלם, ולא בזמן שהזבח בירושלם והלחם בבית פגי."

28. הסיפא היא תוספתא, מנחות ח, י (מהדורת צוקרמנדל, ח, יח, עמ' 524), אך שם הגירסה שונה במקצת: "השוחט את התודה לפניו ולחמה אבית פגי לא קדש הלחם." בית פגי לפי גירסת התוספתא נחשבת אפוא מחוץ לעיר, בדומה לספרי זוטא, שבהערה הקודמת, ולמקורות תנאיים אחרים שהובאו בהערה 26.

29. אמנם בפירוש רש"י הנדפס בד"ה חוץ לחומת בית פגי, הוא מפרש: "היינו חוץ לחומת הר הבית" (והעיר על כך רע"א שם ובסנהדרין יד, ב), אך ראה בשיטה מקובצת בתחילת פרק שביעי, שפירוש זה אינו של רש"י, והוא מביא את פירוש רש"י בכתב יד שנדפס בש"ס. כך פירש רש"י גם במקבילה, פסחים סג, ב, בד"ה בית פאגי: "היינו מקום חיצון שבירושלים, התם הוא דחוץ לחומת בית פאגי חוץ לירושלים הוא ואינו מקום אכילת קודשים קלים ואם יצאו שם נפסלין." ראה גם ברש"י מנחות צה, ב (על המשנה, יא, ב) לגבי שתי הלחם ולחם הפנים, בד"ה וכשרות בבית פגי: "בכל ירושלים"; ואילו שם, סג, א, בד"ה וכשרות בעזרה וכשרות אבית פאגי, הוא פירש: "חוץ לחומת העזרה חומה אחת" (וכך פירש הרמב"ם). אין זו סתירה, שכן כפי שנסביר להלן, בית פאגי היא תוספת במזרח העיר, שצורתה כרצועה, ואפשר שהגיעה עד להר הבית, ומנקודת המבט של הנמצא בעזרה בית פאגי היא מחוץ לחומת העזרה. ראה גם את פירוש הרמב"ם למשנה מנחות ז, ג, שפירש שבית פאגי הוא מקום מחוץ להר הבית אך סמוך לו, וראה בהערה 32. אכן ראה לעיל, הערה 26, שלפי המקורות התנאיים בית פגי היא יישוב מחוץ לעיר. ראה עוד את פירוש ח' אלבק, ב"השלמות ותוספות" למשנה מנחות ז, ג; יא, ב.

זקן ממרא: דין זקן ממרא יכול להינתן רק למי שעבר על הוראת הסנהדרין שניתנה בירושלים במקום מושבם בלשכת הגזית שבמקדש. לכן נאמר בברייתא בגמרא (סוטה מה, ב; סנהדרין יד, ב), כי אם דברי הסנהדרין נאמרו לממרא בבית פגי, אין לו דין זקן ממרא: "מצאן זקן ממרא אבי פגי והמרה עליהן, יכול תהא המראתו המראה...". ברייתא זו יכולה להתפרש על הישוב בית פגי שמחוץ לירושלים, וכך פירש רבנו חננאל בסנהדרין: "מקום נקרא בית פגי והוא חוץ לירושלים". ואולם, בהמשך הסוגיה מובאת ברייתא נוספת, שבה מוסבר שבית הדין יצאו לבית פגי כדי לקדש מקום זה כדי להוסיפו לשטח המקודש של העיר: "מצאן אבית פגי והמרה עליהן, כגון שיצאו למדידת עגלה ולהוסיף על העיר ועל העזרות".³⁰ לפי ברייתא זו עלינו לומר שהכוונה למקום שהיה סמוך לחומה ולכן ניתן לצרפו לעיר, ולאחר שנעשה כך הוא נהיה חלק מירושלים, כפי שפירש רש"י בסנהדרין בד"ה בית פגי: "מקום לפני מן חומת העיר ונדון כירושלים לכל דבריו". בדומה פירש רש"י גם בסוטה, בד"ה אבי פאגי: "כל שהוא בתוך היקף החיצון של ירושלים קרוי בי פאגי".

כפי שהובא לעיל, רש"י מסביר כי בית פאגי הוא בתוך ירושלים אך סמוך לחומה החיצונית של העיר.³¹ בפירושו לבי"מ צ, א, ד"ה בית פאגי, הוסיף רש"י הסבר למשמעותו של שם זה: "ונראה לי שהוא לשון כבישתה של עיר, שונגל"א בלע"ז (=רסן של בהמה), כדאמרינן פרק קמא (ט, א) זה קנה חמור ובית פגיה." בדומה לזה פירש רש"י גם בסוטה מה, א, בד"ה אבי פאגי: "ולוי נראה שהוא לשון חבישה, כמו שקורין ציגל"א של עיר (=איזור, חומה המקיפה את העיר), כמו חמור ובית פאגי (בי"מ ט, א) בשטדידור"א (=אפסר של בהמה) בית ראש של אפסר קורין כן." לפי הסברו של רש"י, בית פאגי הוא מקום שצורף לעיר כדי לשפר את האחיזה בה ואת בטחונה; הוא נראה כרצועה שצמודה לחומת העיר אך גם הוקף בחומה משלו, שכן ללא זאת לא היה ניתן לאכול במקום זה קודשים קלים. לפי הסברו, שם המקום קשור למקומה ולצורתה של התוספת לעיר. לפי תוספת הערוך (בערך 'בית פאגי') מקור השם הוא מן היוונית, ומשמעותו קשורה לאכילה - אכילת קרבנות - קרבן פסח וקודשים קלים שנאכלו במקום זה.

רק פעם אחת נמסר במקורות חז"ל על תוספת לעיר בימי בית ראשון, והיא מכונה בתוספתא "התחתונה" - אחת מבין "שתי בצעין" בירושלים, שהרחבנו עליהם את הדיבור לעיל, בפרקים ג' וה'. כפי שהוסבר שם, מקום זה הוא שמכונה במקרא "בין החומותיים", וחומתו היתה גלויה גם בימי הבית השני. נראה לכן לומר כי בית פאגי היא אותו מקום שמכונה בתוספתא "התחתונה", וכך אמנם כתב המהרי"ט בתשובה (ח"ב אה"ע סי' יב): "ועוד, דבית פאגי בתוך ישובה של ירושלים היה... וחומות בית פאגי היינו חומה של הבצעה הראשונה שהיא התחתונה שהיא עשויה לחיזוק חומת ירושלים כדפרש"י...". מקומה של בית פאגי היה אם כן במורד המזרחי של עיר דוד, באזור שבין הגיחון לבין קצה העיר בדרום, וייתכן שרצועה צרה זו המשיכה צפונה

30. לגירסה בגמרא "בית פגי" ראה מס' סוטה בהוצ' מכון התלמוד הישראלי השלם (דקדוקי סופרים השלם), חילופי גירסאות ובהן "פאגי", וראה לעיל, הערה 26, לגבי שם המקום במקורות התנאיים - פגי.

31. רבי דוד פרדו בפירושו לספרי במדבר ("ספרי דבי רבי") פיסקא קנא, מביא את כל המקורות שלעיל לפיהן בית פגי הוא בתוך ירושלים המקודשת, כשמאידך גיסא לפי הספרי (ראה לעיל, הערה 26), לא חלה על מקום זה קדושת ירושלים. הוא מסביר שבית פגי היתה מחוץ לירושלים והיו בה בתים לעולי רגל, ולאחר מכן היא צורפה לעיר וקודשה - בימי בית שני או אף בימי בית ראשון. להלן נסביר שאכן לפי הבבלי זהו מקום שהיה צמוד לחומת העיר ולכן צורף אליה וקודש בימי בית ראשון, אך היה מקום בשם זה מחוץ לעיר גם בימי בית שני.

לכיוון הר הבית, בעקבות בניית החומה בימי מנשה, כפי שכתבנו לעיל, בפרק ג'; ואפשר גם שכל המדרון המזרחי של העיר הוא בית פאגי.³²

ייתכן שהתלמוד הבבלי קישר את הידיעה על התוספת "התחתונה" עם המקום הקרוי בית פגי, בשל כמה מהמשמעויות של שם זה, על אף שלפי המקורות התנאיים והמקורות הנוצריים, להבדיל, בית פגי היתה מחוץ לעיר - בהר הזיתים - ומקור שמו של יישוב זה הוא כנראה בתאנים שגדלו שם, שכן פג הוא גם תאנה שלא הבשילה.

ההבחנה וההפרדה בין שני המקומות - בית פגי בהר הזיתים ובית פגי בדרום ירושלים (אשר מופיע בדרך כלל בכתוב המלא - פאגי) - מבהירה ומסלקת את הסתירות המתעוררות לכאורה בין המקורות (וראה גם בערוך השלם שם).

ח. סיכום

בימי בית ראשון היו כל הנדרש לקידוש תוספת לעיר, קצת מזה חסר בימי הבית השני. לכן תחומי קדושת ירושלים אינם יכולים לחרוג מעבר לחומותיה של סוף ימי בית ראשון.

ירושלים קודשה לראשונה בימי דוד ושלמה בתחום חומתה שהקיפה, לפי מה שהיה מקובל בירושלים בימי הבית השני - כפי שמוסר לנו יוסף בן מתתיהו - את העיר העליונה - הר ציון, הרובע היהודי והרובע הארמני - ואת העיר התחתונה - "עיר דוד". החומה החלה בהר הבית ועברה מערבה אל אזור שער יפו של היום (קו החומה נמצא מעט מדרום לקו המחבר את שער יפו עם שער השלשלת), המשיכה דרומה והקיפה את הר ציון, ומשם פנתה מזרחה אל בריכת השילוח והקיפה את "עיר דוד" ממזרח, בתוואי שנמצא ממערב ובמפלס גבוה יותר מחומת העיר מימי דוד ושלמה. ניתן לראות קטעים רבים של חומה זו היום, לרבות מקומות שבהם משולבת החומה מימי בית שני עם החומה מימי בית ראשון. במזרח עיר דוד ניתן לראות גם את חומת העיר הכנענית והיבוסית שהמשיכה לשמש גם בימי דוד ושלמה, והיא, כאמור, עוברת בתוואי מזרחי יותר ונמוך יותר מ"החומה הראשונה".

במהלך ימי הבית הראשון התרחבה ירושלים גם למזרח. הרחבת העיר היתה במדרון המזרחי של עיר דוד, והתרחשה במאה ה-8 לפנה"ס. בימי חזקיהו, כנראה, נבנתה חומה בתוואי שחיבר את הגיחון עם דרום העיר, ויצר אזור שמכונה במקרא "בין החומותיים", ואפשר שבימי מנשה המשיכו את החומה צפונה. תוספת זו לעיר היא שמכונה בתוספתא "התחתונה" ובבבלי בית פאגי, ונידונה כירושלים לכל דבר. לכן נהגו בה כל ההלכות הנוהגות בירושלים, ואכלו שם בימי הבית השני קדשים קלים ומעשר שני. אפשר שהכינוי "התחתונה" ניתן לכל המדרון שממזרח ל"חומה הראשונה" - חומת העיר בימי בית שני.

בכל האזור שתואר לעיל - זה שהוקף ב"חומה הראשונה", וזה שנמצא בתוספת לעיר מימי בית ראשון ("התחתונה") - חלה קדושת ירושלים, ולכן אין לפדות שם מעשר שני, אין להלין שם את המת (גם לכבודו), אין לקבור בו מתים ואין להעביר שם מת או עצמות, ואף אין לקיים שם קברים, מלבד קברי בית דוד וחולדה הנביאה, ויש לפנותם (רמב"ם, הלי' בית הבחירה ז, יד). בתוך התחום המקודש של ירושלים יש היום קברי

32. ראה עוד מה שכתב הרב י"מ טוקצינסקי (לעיל, הערה 2) בח"ג פ"א, עמ' יא-טו, ואת מה שכתב הרב י' גולדמן בספר בני-אשר בפרק א', ואת הצעתו לזהות עם חומת בית פגי את הקיר המסיבי שנמצא בחפירות ארכיאולוגיות ממזרח לחומת הר הבית (אף ששני הבצעין לדעתו היו בהר המשחה). וראה מה שכתב על כך הרב טוקצינסקי (בעמ' טו), שאם כך הדבר, מתורצות הרבה קושיות, וראה לעיל, הערה 29. ראה גם את מה שכתב הרב ר' מרגליות בספרו מרגליות-הים, סנהדרין יד, ב.

יהודים בשני מקומות, שנקברו שם כאשר לא היה ידוע שמקום זה כלול בתחומי העיר של ימי בית ראשון. האחד הוא במורד העופל ודרומה עד סמוך לשטח החפירות הארכיאולוגיות הקרוי שטח G, והשני הוא בית הקברות סמבוסקי במורד הדרומי של הר ציון. על הקבורה בבית קברות זה, שחלקו בתוך חומות העיר של ימי בית ראשון וחלקו מחוץ להן, כבר תמה והעיר הרב י"מ טוקצינסקי.³³

בימי בית שני נוספו שתי חומות בצפון העיר - "החומה השנייה" בימי החשמונאים, ו"החומה השלישית", שהחלה להיבנות בימי אגריפס הראשון (41-44 לספירה) והושלמה רק עם פרוץ המרד ברומאים (66). חלק ניכר מהאזור שנמצא בעיר העתיקה מצפון לקטע הצפוני של החומה הראשונה, שתואר לעיל, היה כלול בתחומי החומה השנייה ונראה שהוא שמכונה בתוספתא "העליונה". בימי החשמונאים חנכו חומה זו, ונראה שקודשה אז התוספת הזו לעיר, למרות שחסרו כמה מהדברים הנחוצים לקידוש העיר - מלך מבית דוד (לדעת הרמב"ם), נביא ואורים ותומים. לכן, לא חלה על מקום זה קדושת ירושלים; ולכן "חברים" לא אכלו שם קדשים קלים ומעשר שני; אך לפי הממצא הארכיאולוגי פינו משם את הקברים. לדעת המהרי"ט והראי"ה קוק, נהגו שם ההלכות האחרות המיוחדות לירושלים, ולכן אין לפדות שם מעשר שני ואין להלין או להעביר שם מת. לדעת הרי"מ טוקצינסקי (ואולי גם לרב ש"ז אוירבאד) לא חלות שם כלל הלכות ירושלים.

לגבי השטח שהוקף ב"חומה השלישית" בימי בית שני, ושרובו מצפון לעיר העתיקה ומקצתו בתוכה - מכיון שספק אם הוא קודש בפה ובהסכמת בית דין, אפשר שגם לראי"ה קוק דינו כשכונות החדשות, שלדעת הכל לא חלה בהן קדושת ירושלים.

"ביום ההוא יהיה על מצלות הסוס קדש לה'" (זכריה יד, כ). מאי "מצלות הסוס"? אמר רבי יהושע בן לוי: **עתידי הקב"ה להוסיף על ירושלים עד שהסוס רץ ומציל.**³⁴

33. ראה לעיל, הערה 2, ח"ג, עמ' קפא. על בית קברות זה ראה גם שם, ח"ב, עמ' פב; ז' וילנאי, ירושלים, העיר העתיקה וסביבתה, ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 225; הנ"ל, אנציקלופדיה וילנאי לירושלים, א, עמ' 222-224.

34. בבלי, פסחים נ, א. ראה שם פירוש רש"י: "כשיעור מרוצת הסוס עד חצי היום, ולשון מציל שצילו תחתיו... אבל בחצי היום חמה עומדת באמצע הרקיע בראש כל האדם וצל הסוס תחתיו." ראה עוד במהרש"א: "כל אותה הוספה לענין אכילת קדשים קלים ומעשר שני ומקרי תוך חומות ירושלים. ואינו נראה שיבנו אותה חומה כל כך גדולה על ידי בן אדם, אבל אמר יואני אהיה לה חומת אש" (זכריה ב, ט) וק"ל." כלומר, תחומיה המקודשים של ירושלים יגיעו עד למרחק זהירה של סוס במשך חצי יום. ראה גם ירושלמי פסחים פ"ג ה"ח: "רבי סימון בשם רבי יושע בן לוי: כתיב (זכריה יד, כ) 'ביום ההוא יהיה כל מצילות הסוס קודש' וגו' - **עד מקום שהסוס רץ ואינו עושה צל.**"